

Izabela Ejsmunt-Wieczorek*

Zachowania językowe i komunikacyjne osób ze spektrum autyzmu w wybranych filmach fabularnych

Linguistic and Communication Behaviors of People with Autism Spectrum in Chosen Feature Films

Słowa kluczowe: język, mowa, komunikacja, spektrum autyzmu, film fabularny

Keywords: language, speech, communication, autism spectrum, feature film

Streszczenie

Język i mowa są niezbędne w życiu każdego człowieka. Od najmłodszych lat ludzie nabywają kompetencje językowe pomagające im tworzyć poprawne gramatycznie frazy oraz umiejętności językowe, dzięki którym potrafią dopasować przekaz do odbiorcy i sytuacji. Wszystko to pomaga budować ważne dla nas relacje. Niestety, osoby niepełnosprawne, poza dysfunkcjami fizycznymi i psychicznymi, charakteryzują się różnym poziomem sprawności językowej i komunikacyjnej. W artykule przedstawiono umiejętności językowe fikcyjnych bohaterów filmowych z zaburzeniami ze spektrum autyzmu. Podjęto również próbę oceny trafności prawidłowego przedstawiania zaburzeń językowych u osób z dysfunkcjami przez reżyserów i bohaterów filmowych w odniesieniu do literatury fachowej, poświęconej opisywanemu spektrum autyzmu.

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Dialektologii Polskiej i Logopedii, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, e-mail: izabela.ejsmunt@uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-1802-0005>

Abstract

Language and speech are essential in every human being's life. People acquire linguistic competences from the early years that help them build grammatically correct phrases and linguistic skills thanks to which, they can adjust the message to its receiver and situation. All this helps build important for us relations. Unfortunately, people with disabilities, apart from physical and mental dysfunctions, are characterized by a different level of linguistic and communicative skills. In this article, I am going to present the language skills of fictional film heroes with autism spectrum disorders. I will also make an attempt to assess the accuracy of the correct presentation of language disorders among people with disabilities by film directors and heroes in relation to the professional literature devoted to the described autism spectrum.

Wprowadzenie

Człowiek to istota społeczna, której rozwój uzależniony jest od współdziałania z drugą osobą. Żeby mogło dojść do nawiązania takiej relacji, niezbędna jest obustronna, sprawna komunikacja. Na jakość życia każdego człowieka wpływa prawidłowa komunikacja, a porozumiewanie się z otoczeniem jest jego największą potrzebą psychiczną. „O skuteczności naszej komunikacji świadczy informacja zwrotna, jaką otrzymuje nadawca. To w niej odzwierciedla się poziom zrozumienia komunikatu przez odbiorcę oraz precyzja samego przekazu” [Baczała, Błeszyński, 2014, s. 39].

Język, mowa, komunikacja

Omawiając zjawisko szeroko rozumianej komunikacji, należy przede wszystkim rozróżnić i wyjaśnić pojęcia: *komunikowanie* i *komunikowanie się*. Z definicji słownikowych wynika, że *komunikowanie* to ‘podawanie czegoś do wiadomości [komuś], przekazywanie jakiejś informacji [komuś], zawiadamianie [kogoś] o czymś’, natomiast *komunikowanie się* to ‘utrzymywanie z kimś kontaktu, porozumiewanie się’ [Uniwersalny słownik języka polskiego PWN, 2003, t. 2, s. 192]. Zarówno komunikowanie, jak i komunikowanie się nie istnieją bez odbiorcy i powinny być komunikatami świadomymi, intencjonalnymi. Różnica polega na tym, że komunikowanie jest kierowane do kogoś, ale nie wymaga odpowiedzi odbiorcy, a sam nadawca wcale tej odpowiedzi nie oczekuje. Możemy więc komunikować swoje emocje, oczekiwania, dążenia itp. Natomiast warunkiem komunikowania się jest wymiana informacji, czyli tzw. sprzężenie zwrotne [Baczała, Błeszyński, 2014, s. 39]. Komunikacja jest możliwa tylko wtedy, gdy nadawca komunikatu dysponuje odpowiednimi kompetencjami językowymi oraz odpowiadającymi im sprawnościami. Kompetencje i sprawności wzajemnie się warunkują, ponieważ wiedza na temat języka nie może istnieć bez

odpowiednich sprawności, a umiejętność prawidłowego używania języka nie funkcjonuje bez uprzednio zdobytych kompetencji.

Na początku lat sześćdziesiątych XX wieku Noam Chomsky stworzył pojęcie kompetencji językowej, upatrując w niej wiedzy teoretycznej na temat języka i odróżniając ją od wykonania, będącego użyciem tegoż języka w konkretnych sytuacjach. Ponadto wykreował ekumeniczny wzorzec idealnego mówcy i słuchacza, którzy wykazują się należyłą znajomością języka w konkretnej społeczności. Na tej podstawie stworzył model kompetencji językowej, definiowanej jako umiejętność posługiwania się językiem, zdolność do budowania i rozumienia zdań poprawnych gramatycznie, dzięki czemu nadawca potrafi odpowiednio kształtować komunikat językowy w każdej nowej sytuacji. Według N. Chomsky'ego kompetencja językowa opiera się na trzech składowych, do których należy zaliczyć: składnik syntaktyczny, semantyczny oraz fonologiczny. Twórca gramatyki generatywno-transformacyjnej swoją uwagę skupiał głównie na kompetencji, świadomie odrzucając wszelkie rozważania na temat wykonania. Uważał bowiem, że bez poprawnie wykształconej kompetencji językowej, leżącej w naturze psychicznej człowieka, nie da się poprawnie posługiwać językiem. Noam Chomsky jeszcze wielokrotnie doskonalił i redefiniował pojęcie kompetencji językowej, odchodząc od ujęcia językowego na rzecz nurtu psychologicznego. Swoje rozważania opierał na procesach zachodzących w umyśle człowieka. Wprowadził nową koncepcję gramatyki uniwersalnej, w której kompetencję językową nazwał wiedzą językową. Nowa doktryna opierała się na genetycznie uwarunkowanych zasadach przyswajania języków. W latach osiemdziesiątych N. Chomsky zainteresował się z kolei wrodzonymi predyspozycjami poznawczymi człowieka oraz wiedzą nabywaną na podstawie tych zdolności. Autor skupił się na trzech istotnych elementach: naturze wiedzy językowej, sposobach nabywania tejże natury oraz metodach użycia wiedzy językowej. W ten sposób językoznawca dokonał podziału na język wewnętrzny (znajdujący się w umyśle człowieka) oraz zewnętrzny (użycie języka w danym społeczeństwie). Zróżnicowanie to pozwoliło stwierdzić, że język i wiedza językowa to realne twory, które można badać i szeroko interpretować. W najnowszych badaniach nad językiem N. Chomsky poszerza rozważania na temat procesów nabywania języka. Swoje poglądy opiera na fakcie, że nauka języka to proces zachodzący w umyśle, ściśle uzależniony od biologicznych i psychicznych uwarunkowań człowieka, ale także od doświadczeń językowych zdobywanych na drodze uspołeczniania [por. Chomsky, 2005, s. 2017]. Teoria N. Chomskiego stała się podstawą stworzenia przez Stanisława Grabiasa socjolingwistycznego modelu komunikacji, na który składają się kompetencje i sprawności językowe. Wyróżnił on kompetencję kulturową, która pozwala identyfikować nowe terminy, symbole, znaki kultury i umożliwia ich selekcję, oraz kompetencję komunikacyjną, rozumianą jako zdolność posługiwania się językiem w zależności od okoliczności – innymi słowy umiejętność planowania i wytwarzania wypowiedzi zgodnie z normą społeczną. Właśnie na tym poziomie kompetencji istotną rolę odgrywają różne sprawności językowe: systemowa (związana z płaszczyzną fonologiczną, morfologiczną i składniową

języka), społeczna (umiejętność dopasowania wypowiedzi do odbiorcy), sytuacyjna (dostosowanie stylu wypowiedzi do sytuacji) oraz pragmatyczna (użyteczność i słuszność wypowiedzi). Dzięki wchodzeniu w określone role społeczne i socjalizacji nabywamy kompetencje i sprawności językowe [Grabias, 1994, s. 30].

Osoba sprawna językowo potrafi umiejętnie opanować system danego języka, rozumie dłuższe wypowiedzi i sama je tworzy, używa zarówno słownictwa czynnego, jak i biernego, weryfikuje błędy językowe w swoich wypowiedziach oraz w wypowiedziach innych członków aktu komunikacyjnego, sygnalizuje również swoje potrzeby i odczucia. Niestety, proces komunikacji werbalnej podatny jest na wszelkiego rodzaju zakłócenia, którymi najczęściej obciążone są osoby z różnymi deficytami rozwojowymi. Wtedy możemy mówić o zaburzeniach lub braku kompetencji i sprawności językowych.

Patomechanizm zaburzeń rozwoju mowy [...] uwikłany jest w wielorakie uwarunkowania związane z zaburzeniami i dysharmoniami rozwoju procesów poznawczych: myślenia, systemu percepcyjno-motorycznego, uwagi, pamięci oraz rozwoju emocjonalno-społecznego [Baczała, Bleszyński, 2014, s. 81].

Fundamentem procesów rozwojowych każdego człowieka jest zatem mowa, ściśle powiązana z rozwojem myślenia oraz działania. Zaczyna się kształtować jeszcze w okresie prelingwalnym, a od pierwszego do około siódmego roku życia sukcesywnie się rozwija [Porayski-Pomsta, 2009]. Istnieje wiele definicji mowy [por. Milewski, 1975; Kaczmarek, 1988; Porayski-Pomsta, 2015 i inni], ale w każdej z nich zawsze podkreśla się jej związek ze środowiskiem społecznym. Na przykład według S. Grabiasa mowa to: „[...] zespół czynności, jakie przy udziale języka wykonuje człowiek, poznając rzeczywistość i przekazując jej interpretację innym uczestnikom życia społecznego” [Grabias, 2012, s. 15]. W opisach bierze się pod uwagę przede wszystkim mowę werbalną, ale należy także pamiętać o mowie ciała, wszelkiego rodzaju gestach, mimice twarzy, które mają ogromny wpływ na jakość porozumiewania się z drugim człowiekiem. Umiejętność mowy daje nam poczucie niezależności, którego nie mają osoby z różnego rodzaju dysfunkcjami. Żeby każdy z nas potrafił zrozumieć, dlaczego i w jaki sposób funkcjonują językowo osoby z autyzmem¹ oraz pozostającym w jego spektrum zespołem Aspergera (*autism spectrum disorder* – ASD), twórcy filmowi postanowili przenieść ich zachowania komunikacyjne na ekran. Aktorzy, którzy wcielają się w role bohaterów zmagających się z wymienionymi deficytami rozwojowymi, pragną wzbudzić zainteresowanie widzów, poruszyć ich wyobraźnię, przybliżyć trudny problem oraz zmusić odbiorców do refleksji. Zadaniem takich filmów jest kształtowanie zachowania ludzi wobec środowiska osób niepełnosprawnych intelektualnie czy też nie w pełni sprawnych (pozostających

1 Zgodnie z zaleceniami autorów najnowszej literatury poświęconej terminologii związanej z ASD w toku wywodu używam wyłącznie określeń: *osoba/dziecko/pacjent z autyzmem* oraz *osoba/dziecko/pacjent z zespołem Aspergera* [por. Sadowska, 2021].

w normie intelektualnej), uświadomienie istoty zagadnienia, zmiana mentalności społecznej, otwarcie się na problemy osób z zaburzeniami mowy i komunikacji w różnego rodzaju schorzeniach.

Artykuł ma charakter transdyscyplinarny, ponieważ łączy w sobie zagadnienia językoznawcze, logopedyczne i filmoznawcze. Jego celem jest przedstawienie umiejętności językowych i komunikacyjnych bohaterów filmowych ze spektrum autyzmu, jak również ukazanie wpływu ich kompetencji i sprawności językowych na relacje z najbliższym otoczeniem. Ocenie poddane zostaną zaburzenia językowe bohaterów filmowych, odgrywających rolę osób z autyzmem, w porównaniu z fachową literaturą poświęconą opisywanemu spektrum. Nie sposób wziąć pod uwagę wszystkich filmów powstałych w ostatnich dziesięcioleciach, poświęconych autyzmowi i zespołowi Aspergera (ZA), dlatego też przy wyborze kierowano się ich popularnością oraz tym, w jaki sposób okazały się przełomowe w spojrzeniu na opisywane deficyty rozwojowe. Z bogatego repertuaru kinowego wybrano filmy: *Rain Man* (1998), *Temple Grandin* (2010), *Adam* (2009) oraz *Nazywam się Khan* (2009).

Zachowania językowe osób z autyzmem

Pojawiające się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku filmy, głównie dokumentalne, traktowały autyzm jako coś kuriozalnego lub zagadkowego. Dzieci z autyzmem uważano za osobliwości natury, a pozorna rzadkość tego zaburzenia pozwalała ludziom czuć się bezpiecznie, gdyż zakładali oni, że nigdy nie będą mieli z autyzmem nic wspólnego [Donovan, Zucker, 2016, s. 403–404]. Dostępne wtedy publikacje skupiały się nie na tym, jak wykorzystać potencjał pacjenta z autyzmem, ale na tym, jak pokonać problem autyzmu. Wszystko zaczęło się zmieniać po roku 1998, wraz z pojawieniem się filmu *Rain Man* w reżyserii Barry’ego Levinsona, w którym główną rolę niepełnosprawnego intelektualnie Raymonda Babbita – dziedzica fortuny – zagrał Dustin Hoffman. Mówiono, że jest to film o relacjach międzyludzkich, który nadał rozgłos sprawie autyzmu i zmienił jego historię [Donovan, Zucker, 2016, s. 408–409]. A historię autyzmu rozpoczął w latach trzydziestych XX wieku Leo Kanner – czołowy psychiatra dziecięcy w Stanach Zjednoczonych. Zauważył on niepokojące zachowania w obszarze mowy i komunikacji u dzieci: „[...] niektóre potrafiły mówić, a inne powtarzały jedynie to, co usłyszały lub mówiły o sobie tylko w trzeciej osobie” [Silberman, 2017, s. 13]. Do dziś te osobliwości językowe zostały gruntownie zbadane i opisane w licznych publikacjach naukowych [np. Firth, 2008; Błęszyński, 2011; 2020; Wojciechowska, 2011; 2022; Attwood, 2013; Korendo, 2013; 2018; Bigas, 2014; Pisula, 2016; Moran, 2017; Whitcomb, 2021 i inni]. Czytamy w nich, że pierwszym i najwcześniejszym objawem autyzmu na płaszczyźnie językowej jest opóźniony rozwój mowy (często związany z regresem nabytych już wcześniej umiejętności lub całkowitym ich zatrzymaniem), powiązany

z niechęcią do nawiązywania więzi emocjonalnych i tym samym powodujący problemy w przyswajaniu kompetencji językowych. Dziecko z autyzmem nie odczuwa potrzeby komunikowania się z otoczeniem ani też kompensacji swoich deficytów w sposób pozawerbalny, w związku z tym nie występuje u niego gest wskazywania palcem. Ponadto u osób z autyzmem nie odnajdziemy ekspresji mimicznej, uśmiechu czy potakiwania głową, jak również chęci nawiązania kontaktu wzrokowego. Rolę komunikatu często pełnią krzyk lub płacz oraz zachowania agresywne. Z powodu opóźnienia nabywania kompetencji językowej liczne odstępstwa od normy mogą pojawiać się na płaszczyźnie artykulacyjnej oraz fleksyjnej (defekty w artykułowaniu głosek, agramatyzm, problemy z użyciem kategorii czasu, rodzaju, liczby). Znamienny jest również brak używania zaimków osobowych, dzierżawczych oraz wskazujących, stąd forma mówienia o sobie, jak o kimś obcym. Wypowiedzi budowane są na zasadzie „słów-kluczy”, np. *buty* – ‘chcę stąd wyjść’, *ser* – ‘daj mi jeść’ itp. Dla osób z autyzmem, szczególnie tych, które nie potrafią wytworzyć samodzielnie komunikatu, charakterystyczne są echolalie, czyli mimowolne powtarzanie słów lub zdań wypowiedzianych przez innych, ze skutkiem natychmiastowym bądź odroczonym. Znacznie zaburzony jest również sposób odbierania, czyli rozumienia wypowiedzi, w tym wszelkich poleceń. Także płaszczyzna prozodyczna charakteryzuje się monotonią mowy, wynikającą z braku zróżnicowanej intonacji. Zauważalne są natomiast częste maniery ruchowe związane z dezintegracją sensoryczną. Ważnym aspektem komunikacji w autyzmie jest również interakcja w relacjach z innymi ludźmi. W tej kategorii mówi się o trzech grupach osób z autyzmem [Bigas, 2014, s. 373–374]:

- 1) aktywnych – spontanicznie nawiązujących kontakty w sposób prosty i kompulsywny; ich rozmowy mają charakter monotematyczny i skupiają się wyłącznie wokół zainteresowań osoby z autyzmem;
- 2) wycofanych – niezainteresowanych uczestnictwem w interakcji, obojętnych i zamkniętych na otoczenie, przejawiających stereotypowe zachowania;
- 3) pasywnych – poddających się głównemu nurtowi rozmowy, mających bogaty zasób słownictwa i używających poprawnych struktur gramatycznych.

Znaczna część opisanych powyżej zachowań językowych występuje u Raymonda, głównego bohatera *Rain Mana*. Grający go aktor Dustin Hoffman, aby w sposób rzetelny i wiarygodny oddać istotę autyzmu, wzorował się na cechach osobowości Joego Sullivana, młodzieńca z autyzmem, który wystąpił w filmie *Portrait of an Autistic Young*. Ponadto aktor przez wiele miesięcy utrzymywał również kontakt z Peterem Guthrie, dorosłym mężczyzną z ASD, który samodzielnie mieszkał w New Jersey, bał się deszczu i czytał książki, nie rozumiejąc ich sensu. Fikcyjny bohater – Raymond – w przeciwieństwie do realnych pierwowzorów większość życia spędził w ośrodku zamkniętym. Poznajemy go w chwili, gdy z zakładu odbiera go starszy brat Charlie (Tom Cruise), manipulator, który niedawno dowiedział się o istnieniu Raymonda i dąży do przejęcia jego majątku.

Kiedy Raymond wychodzi poza mury zakładu, ma kamienny wyraz twarzy. Przeszkadzają mu głośnie dźwięki i wszelkie bodźce sensoryczne – głównie dotyk. Nie ma większych problemów z formułowaniem dłuższych zdań, ale ich cel, sens i kontekst są zupełnie nieadekwatne do sytuacji, są jedynie sposobem na radzenie sobie z niepokojem wewnętrznym i złymi emocjami. Dlatego też nieustannie recytuje dialogi ze skeczu Abbotta i Costello – „Kto jest na pierwszej [bazie]?”, które określamy jako echolalię odroczoną. Raymond powtarza swoją kwestię „jak zdartą płytę” w sytuacjach stresujących, ale robi to w sposób monotony, bez zróżnicowania intonacji. Zaburzona jest zatem warstwa suprasegmentalna przekazu. Nie odpowiada również na pytania brata, brak tu typowej naprzemienności dialogowej. Obca jest mu także mowa ciała, mimika oraz kontakt wzrokowy, które zwykle towarzyszą naturalnej konwersacji. W całym filmie istotna jest także relacja dwóch braci i jej wpływ na postępy komunikacyjne Raymonda oraz przemianę wewnętrzną Charliego. Pod koniec filmu mężczyzna z autyzmem po raz pierwszy rozumie żart i sam potrafi zażartować. Wymowny jest również gest zbliżenia jego czoła do czoła brata, oznaczający akceptację kontaktu fizycznego z kimś bliskim. Raymond wraca do zakładu zamkniętego, bo tam czuje się bezpiecznie – to także znacząca i symboliczna scena, pokazująca, że autyzm to nie grypa, nie da się go wyleczyć, autyzm zostaje na zawsze. „*Rain Man* nie był doskonały, ale niewiele mu brakowało do perfekcji – to pierwszy film, który trafnie przedstawił autyzm, a jednocześnie dotarł do tak wielu ludzi” [Donovan, Zucker, 2016, s. 405].

Jednak zdaniem Johna Donovana i Caren Zucker, autorów książki *Według innego klucza. Opowieść o autyzmie*, aby przesłanie o autyzmie było pełne i dotarło jeszcze dalej, potrzebna jest osoba autentyczna [Donovan, Zucker, 2016, s. 410]. W 2010 roku, na motywach książek *Byłam dzieckiem autystycznym* i *Myślenie obrazami* autorstwa Temple Grandin, powstał film, również w reżyserii Barry’ego Levinsona, w którym po raz pierwszy autyzm został opisany przez osobę żyjącą z tym zaburzeniem. Film rozpoczyna się słowami: „Nazywam się Temple Grandin i różnię się od innych ludzi. Myślę obrazami i łączę je”. Te słowa potwierdzają się w trakcie całej fabuły filmu, na przykład gdy jest upał, Temple nie odczuwa ciepła, tylko widzi ogień; tekst z książki do języka francuskiego czyta z pamięci, bo widzi go w głowie; w pokoju gościnnym u ciotki wieszka kartkę ze swoim imieniem i nazwiskiem, bo tylko w ten sposób ma pewność, że ten pokój należy do niej. Główną bohaterkę poznajemy, kiedy przyjeżdża na wakacje do ciotki na rancho w Arizonie. Wszystko jest dla niej nowe, obce, więc w wyniku stresu pojawiają się w jej mowie echolalie odroczone – wielokrotnie cytuje słowa zapamiętane z ulubionego serialu: „Otworzyć panu bramę?”. Jest osobą wrażliwą na najdelikatniejszy dotyk, przeszkadzają jej wszelkie nowe dźwięki, nie rozumie znaczenia metafor (w sposób dosłowny odbiera powiedzenie „wstajemy z kurami”) oraz pojęć abstrakcyjnych (trudno jej zrozumieć istotę śmierci, za każdym razem, gdy ktoś umiera, pyta: „Dokąd oni

idą?”). Sama nie potrafi okazywać uczuć, trudno cokolwiek odczytać z jej wyrazu twarzy. Ciotka fotografuje ją w różnych sytuacjach i uczy nazywać różne emocje. Z kolei matka tłumaczy jej, że ludzie porozumiewają się ze sobą za pomocą spojrzeń, okazując sobie w ten sposób miłość. Niestety, dziewczyna przyznaje, że nigdy się tego nie nauczy. Temple często miewa ataki paniki, wpada w histerię, agresją reaguje na żarty rówieśników, ponieważ ich nie rozumie. Antidotum na stresowe sytuacje staje się skonstruowana przez nią maszyna do przytulania, której prototypem stała się używana na ranczo klatka do szczepienia krów. Temple przyznaje, jak istotna jest dla niej ta konstrukcja: „Zawsze chciałam zrozumieć ulgę, jaką daje przytulenie matki. Moja maszyna mi to umożliwiła”. Znamienna dla filmu jest także symbolika drzwi – każde z nich – niezależnie od tego, dokąd prowadzą (do pokoju, do sklepu, do college’u, do rzeźni), stanowi barierę dla tego, co nowe, nieznanne i wywołują panikę. Temple na koniec filmu podkreśla, jak istotną rolę w jej życiu odegrała matka i silne więzi z rodziną, która rozumiała, że ona jest inna, ale nie gorsza, pomagała „otwierać jej drzwi do nowych światów”, nauczyła ją mówić, dbała o jej dobre wychowanie i kontakty z innymi ludźmi. Temple Grandin udowodniła, że pomimo licznych barier, w tym językowych, można w życiu wiele osiągnąć. Została profesorem na Uniwersytecie stanu Kolorado, gdzie prowadzi wykłady na temat hodowli zwierząt oraz autyzmu.

Różnica między Raymondem z *Rain Mana* a Temple Grandin polega na odmiennej kompetencji językowej. Temple można zaliczyć do aktywnych osób z autyzmem, wysoko funkcjonujących, które spontanicznie posługują się mową na przyzwoitym poziomie i żywo reagują na tematy związane z ich zainteresowaniami. Z kolei Raymond to osoba wycofana, początkowo zupełnie niezainteresowana konwersacją. Jego największym osiągnięciem jest zrozumienie istoty żartu oraz pokonanie w niewielkim stopniu bariery dotyku, ale spokój i poczucie bezpieczeństwa wciąż daje mu odosobnienie. Obraz tych dwóch postaci, tak odmiennie funkcjonujących pod względem językowym, uświadamia nam, jak istotne jest wsparcie ze strony bliskich i ich zaangażowanie w rozwój językowy i intelektualny dziecka z autyzmem. Przebywanie przez lata w ośrodku zamkniętym i pozostawanie w izolacji społecznej, nie pozwoliło Raymondowi osiągnąć tego, co przy ogromnej determinacji i poświęceniu matki zdobyła Temple Grandin – została badaczką, pisarką, wykładowczynią, nauczyła się traktować swój autyzm jako dar, a nie rodzaj upośledzenia.

Język i komunikacja w zespole Aspergera

W 1944 roku wiedeński lekarz Hans Asperger badał dzieci, które nazywał „małymi profesorami”, ponieważ w przeciwieństwie do pacjentów L. Kanner’a nad wyraz umiejętnie posługiwały się zdaniem złożonymi i bardzo wcześnie wykazywały ponadprzeciętne zdolności w zakresie nauk ścisłych [Silberman, 2017,

s. 13]. Asperger dostrzegwał w swoich pacjentach zbiór paradoksów: z jednej strony przedwcześnie rozwinięte, ale z drugiej dziecinne; wyrafinowane i jednocześnie bardzo naiwne; niezdarne, ale i pedantyczne; zdystansowane, ale samotne; obyte z melodią języka, ale nieczułe na interakcje [Silberman, 2017, s. 98–99]. Tak rozpoczęła się historia zespołu Aspergera (ZA), który na listę DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) został wpisany dopiero w 1994 roku i od tego czasu stanowił odrębną jednostkę kliniczną. Jednak sytuacja zmieniła się w 2013 roku, kiedy ZA stracił swoją diagnostyczną autonomię i został włączony do spektrum zaburzeń autystycznych jako łagodniejsza wersja autyzmu (DSM V). Zarówno autyzm, jak i ZA mają wspólne podłoże neurobiologiczne oraz niemalże identyczny zakres objawów, ale istnieją obszary, w których widać także znaczną odmienność, szczególnie na poziomie rozwoju mowy i komunikacji, zachowań manipulacyjnych, nawiązywania relacji społecznych czy sprawności manualnych [Korendo, 2018, s. 5–6]. Ze względu na cel artykułu uwagę skupię przede wszystkim na odmiennościach językowych, zachowaniach komunikacyjnych oraz relacjach społecznych osób z ZA. W zespole Aspergera deficyty językowe, komunikacyjne i społeczne występują z mniejszym natężeniem. W przeciwieństwie do osób z autyzmem, u których obserwujemy brak gotowości do użycia komunikatu lub brak świadomości, czemu ma służyć język, osoby z ZA mają wybiórczą intencję komunikacji. Najczęściej budują komunikaty językowe na własnych zasadach, aby osiągnąć określony cel, zwykle materialny. W związku z tym już od 8.–9. miesiąca życia chętnie stosują wręcz nakazujący gest wskazywania palcem, którego nie obserwujemy w autyzmie. U osób z ZA nie mówimy też o braku rozwoju mowy czy mowie nominalnej, a jedynie o zaburzonym rozwoju języka i mowie oficjalnej. Rozwój mowy dzieci z ZA wiąże się z tzw. nadkompetencją językową, czyli umiejętnościami wyższymi, niż wskazywałyby na to ich wiek. Często powtarzane przez nie utarte frazy i zdania zaburzają naturalną komunikację i wpływają na ich zachowania społeczne oraz emocjonalne. U osób z ZA obserwuje się uporczywe zainteresowanie określonym, wąskim tematem, co wiąże się z tzw. wybiórczym słuchaniem, wyłapywaniem konkretnych słów z toczącej się rozmowy, powtarzaniem treści ulubionych reklam telewizyjnych itp. Ponadto mają one także trudności z rozumieniem pojęć abstrakcyjnych, żartów, ironii czy metafor, podobnie jak osoby z autyzmem. W zespole Aspergera obserwujemy silną chęć do nawiązywania relacji z otoczeniem, ale na własnych zasadach (egocentryzm, niezrozumienie wobec zachowań społecznych i więzi międzyludzkich). Relacje te pozbawione są zasad etykiety grzecznościowej, gdyż osoby z ZA nie potrafią przyswoić sobie na przykład sposobów powitań czy pożegnań itp. [Korendo, 2018, s. 6–7]. Wszystkie te deficyty językowe i komunikacyjne możemy zaobserwować u głównych bohaterów filmów *Nazywam się Khan* z 2010 roku, w reżyserii Karana Johara oraz *Adam* z 2009 roku, w reżyserii Maxa Mayera. Język obydwu postaci

jest bardzo bogaty, poprawny gramatycznie, ale w komunikacji między ludźmi razi zupełny brak wyczucia sytuacji i kontekstu. Do zwykłej rozmowy wtrącane są często rozwlekłe kwestie poświęcone jakiemuś detalowi, który akurat przykuł uwagę bohaterów. Przypomina to cytowanie stron encyklopedii lub podręczników naukowych. W jednej ze scen filmu *Nazywam się Khan* główny bohater, zaraz po oświadczeniach, prowadzi przy swojej ukochanej długi wywód na temat historii ruchu tramwajowego w San Francisco. Z kolei Adam, tytułowy bohater drugiego z filmów, odpowiadając na niezobowiązujące, grzecznościowe pytanie, wygłasza niekończący się monolog dotyczący poruszania się wszechświata. Zachowania obydwu bohaterów są zupełnie nieadekwatne do sytuacji komunikacyjnej, obaj nie dostrzegają irytacji ze strony swoich słuchaczy, nie rozpoznają też ich zdziwionych spojrzeń, dosadnej mimiki twarzy i typowych gestów dezaprobaty. Zarówno Adam, jak i Khan nie rozumieją istoty żartów, ironii, nie wyczuwają intencji prośby. Adam na pytanie kobiety: „Przytulisz mnie?”, odpowiada twierdząco, ale nie wiąże się z tym pytaniem żaden gest. Z kolei Khan dziwi się, dlaczego ludzie mówią jedno, a myślą zupełnie co innego. On bowiem rozumie wszystko dosłownie. Gdy ukochana używa utartych powiedzeń przenośnych: „umieram z niecierpliwości” czy „chyba się zabiję”, za każdym razem prosi ją, żeby nie umierała. Khan poznajemy na lotnisku w Ameryce, gdy jako muzułmanin – ze względu na swoje pochodzenie, ale także nienaturalne zachowanie związane z ZA (brak kontaktu wzrokowego, wrażliwość na dźwięki, kolory, zapachy) zostaje posądzony o działalność terrorystyczną.

Ogromny wpływ na komunikację międzyludzką ma brak rozumienia konwencji społecznej przez osoby z ZA. Przykładem tego jest zachowanie Adama, który na jednym oddechu wraz z powitaniem wypowiada słowa współczucia: „Przykro mi, że idzie pan do więzienia” albo pyta wprost o szczegóły z życia intymnego nowo poznanej dziewczyny i bez skrępowania mówi o swoich. Brak tu jakiegokolwiek zmiany intonacji, tempo wypowiedzi jest zaburzone, a sama mowa zbyt głośna. Również zachowanie Khana w sytuacjach towarzyskich jest całkowicie bezceremonialne i łamie wszelkie konwenanse społeczne. Potrafi on wprost skomentować wiek obcej kobiety, zaznaczając, że wygląda staro, albo bez ogródek przyznać na przyjęciu, że nie smakuje mu posiłek.

Bohaterowie filmów *Adam* i *Nazywam się Khan* w sposób bardzo realistyczny pokazują typowe zachowania językowe i komunikacyjne osób z zespołem Aspergera. Choć używają bogatego i często specjalistycznego słownictwa oraz tworzą długie, poprawne pod względem syntaktycznym wypowiedzi, to zupełnie nie dostosowują ich do obowiązujących konwenansów społecznych. W sposób nieadekwatny do sytuacji inicjują lub kończą rozmowę, nie wyczuwają zażenowania bądź irytacji słuchacza, bywają krytyczni i uszczypliwi. Jednak to między innymi te filmy pozwalają widzom zrozumieć, że takie zachowania nie są wynikiem złych zamiarów, a jedynie skutkiem danego zaburzenia.

Podsumowanie

W przestrzeni filmowej od lat występują bohaterowie wcielający się w role osób z różnymi zaburzeniami. Reżyserom takich filmów zależy przede wszystkim na tym, aby uwrażliwić społeczeństwo na odmienność, przybliżyć sposób postrzegania rzeczywistości poprzez ukazanie świata z perspektywy osób z różnego rodzaju deficytami rozwojowymi, uchronić je przed odrzuceniem i brakiem zrozumienia ze strony nie-uświadomionego społeczeństwa, które boi się tego, co nieznanne. Tego rodzaju filmy stanowią istotny fundament do poznania i zrozumienia często niedostępnego dla przeciętnego użytkownika języka świata osób z deficytami rozwojowymi. Film oddziałuje na widza poprzez bodźce zmysłowe i emocjonalne, często wpływając na sposób myślenia i postrzegania elementów rzeczywistości.

W artykule przedstawiono zachowania językowe osób z autyzmem oraz zespołem Aspergera w odniesieniu do fachowej literatury przedmiotu. Przy omawianych zaburzeniach opisano kompetencje i sprawności językowe osób z tymi deficytami, które wymienia się w licznych naukowych opracowaniach oraz to, w jaki sposób mogą one wpływać na relacje międzyludzkie w rzeczywistości. Następnie zanalizowano je na przykładzie wybranych filmów i zachowań wykreowanych bohaterów. Ze względu na to, że nie ma dwóch takich samych przypadków osób z autyzmem oraz ZA, bardzo trudno jednoznacznie ocenić, czy reżyser filmu poradził sobie z wiarygodnym przedstawieniem problemu, a aktor odpowiednio odegrał swoją rolę. Jak pisał neurolog Olivier Sacks:

Nie ma dwóch takich samych osób autystycznych: w każdym przypadku zaburzenie przejawia się inaczej. Co więcej, między cechami autystycznymi a innymi cechami charakteru danej osoby może pojawiać się bardzo zawiła (i często twórcza) interakcja. Diagnozę można wydać po krótkiej obserwacji, ale taką osobę zrozumiemy dopiero wtedy, gdy poznamy jej pełną biografię [Sacks, 2008, s. 325].

Prawdopodobnie niektórym widzom kreacje bohaterów mogą się wydawać zbyt przerysowane, innym z kolei nie w pełni oddające meritum zaburzenia. Jednak nie ma wątpliwości, że każdy z przedstawionych filmów pokazuje, jak istotna jest komunikacja międzyludzka oraz wsparcie najbliższych dla osób zmagających się z różnego rodzaju dysfunkcjami. W mojej ocenie aktorzy wcielający się w postaci osób z autyzmem i ZA w sposób kompetentny i bardzo naturalny odegrali swoje role. Wiarygodnie i adekwatnie do wiedzy teoretycznej wykreowali zachowania komunikacyjne osób z omawianymi zaburzeniami. U bohaterów filmowych kreujących zachowania osób z autyzmem widzimy typowe deficyty językowe w postaci opóźnionego rozwoju mowy, echolalii natychmiastowych bądź odroczonej, krzyku, płaczu, agresji, monotonnej mowy, niechęci do nawiązywania więzi emocjonalnych, braku ekspresji mimicznej, wrażliwości na głośne dźwięki oraz na inne bodźce sensoryczne itp. Z kolei postacie

z zespołem Aspergera łamią wszelkie konwenanse społeczne, uporczywie interesują się jakimś wąskim tematem i automatycznie recytują teksty bogate w słownictwo specjalistyczne, nie rozumieją żartów, ironii czy metafor, a wypowiedane przez nie komunikaty pozbawione są zróżnicowania prozodycznego.

Wszystkie wymienione kreacje bohaterów filmowych ze spektrum autyzmu w swoisty i wiarygodny sposób uczą widza, a poprzez prezentację typowych dla tych zaburzeń zachowań językowych, komunikacyjnych oraz społecznych zmieniają często niekorzystny wizerunek osób z wymienionymi dysfunkcjami i łamią krzywdzące je stereotypy. Aktualnie proponuje się, aby zaburzenia ze spektrum autyzmu traktować już nie jako deficyty czy dysfunkcje, ale jako naturalne mechanizmy poznawcze o konkretnych zaletach, ponieważ to właśnie osoby neuroróżnorodne (w przeciwieństwie do tych neurotypowych) w największym stopniu przyczyniają się do rozwoju technologii i cywilizacji [Silberman, 2017, s. 23]. Dowodem na zmianę podejścia do osób ze spektrum autyzmu są nowsze produkcje filmowe, na przykład seriale amerykańskie nagrywane od 2017 roku: *The Good Doctor* czy *Atypowy*, jak również filmy fabularne z lat 2019–2020: *Nadzwyczajni* i *Oto my*, pokazujące już nieco inny, współczesny obraz dorosłych z ASD, któremu zostanie poświęcona kolejna publikacja.

Źródła

- Adam*, 2009, reż. M. Mayer.
Nazywam się Khan, 2010, reż. K. Johar.
Rain Man, 1998, reż. B. Levinson.
Temple Grandin, 2010, reż. B. Levinsona.

Literatura

- Attwood T., 2013, *Zespół Aspergera. Kompletny przewodnik*, Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
 Baczała D., Błęzyński J., 2014, *Terapia logopedyczna*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
 Bigas U., 2014, *Autyzm – charakterystyka zachowań językowych w autystycznym spektrum zaburzeń*, [w:] S. Grabias, M. Kurkowski (red.), *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 361–378.
 Błęzyński J., 2011, *Autyzm a niepełnosprawność intelektualna i opóźnienie w rozwoju: Skala Oceny Zachowań Autystycznych*, Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
 Błęzyński J., 2020, *Co osoby z autyzmem mówią nam o sobie: raport z badań*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
 Chomsky N., 2005, *O naturze i języku*, Poznań: Wydawnictwo Axis.
 Chomsky N., 2017, *Jakimi istotami jesteśmy?*, Kraków: Wydawnictwo Vis-à-vis/Etiuda.
 Donovan J., Zucker C., 2017, *Według innego klucza. Opowieść o autyzmie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Dubisz S. (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Firth U., 2008, *Autyzm: wyjaśnienie tajemnicy*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Grabias S., 1994, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Grabias S., 2012, *Logopedia: teoria zaburzeń mowy*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kaczmarek L., 1988, *Nasze dziecko uczy się mowy*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Korendo M., 2013, *Językowa interpretacja świata w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera*, Kraków: Wydawnictwo Omega Stage System.
- Korendo M., 2018, *Problemy diagnozy różnicowej autyzmu i zespołu Aspergera*, „Forum Logopedy”, nr 23, s. 4–8.
- Milewski T., 1975, *Językoznawstwo*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Moran P.J., 2017, *Efektywna komunikacja z osobami ze spektrum autyzmu*, Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia Universalis.
- Pisula E., 2016, *Autyzm: przyczyny, symptomy, terapia*, Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Porayski-Pomsta J., 2009, *Zagadnienie periodyzacji rozwoju mowy dziecka*, „Logopeda”, nr 1(7), s. 7–31.
- Porayski-Pomsta J., 2015, *O rozwoju mowy. Dwa studia*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Sacks O., 2008, *Antropolog na Marsie*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Sadowska E., 2021, *Osoba z ASD, osoba ze spektrum, autystyk, osoba autystyczna czy osoba z autyzmem? Współczesne tendencje w nazewnictwie osób z ASD*, „Poradnik Językowy”, nr 6(4), s. 52–64.
- Silberman S., 2017, *Neuroplemiona. Dziedzictwo autyzmu i przyszłość neuroróżnorodności*, Białystok: Wydawnictwo Vivante.
- Whitcomb M.W., 2021, *Samodzielne życie z autyzmem*, Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia Universalis.
- Wojciechowska A., 2011, *Charakterystyka języka i komunikacji osób z autyzmem i zespołem Aspergera*, [w:] M. Obrębska (red.), *O utrudnieniach w porozumiewaniu się. Perspektywa języka i komunikacji*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Adama Mickiewicza, s. 13–27.
- Wojciechowska A., 2022, *Rozwój mowy, języka i komunikacji u osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu*, [w:] T. Pietras, D. Podgórska-Jachnik, K. Sipowicz, A. Witusik (red.), *Spektrum autyzmu – od diagnozy i terapii do integracji i inkluzji*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.

© by the author, licensee Łódź University – Łódź University Press, Łódź, Poland.
This article is an open access article distributed under the terms and conditions
of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Data złożenia: 3.01.2022. Data przyjęcia: 14.07.2022.